

R. A. B U D A G O V :

A szókészlet állandó és változó elemeinek
problémájához.

A5618

I.V. Sztálin mélyenszántó kritikája leleplezte Marr akadémikus antimarxista tanítását a nyelvben történő "ugrásokról" és "hirtelen fordulatokról" s megmutatta, hogy a nyelv valóban az egész nép számára közös alapokon nyugszik és szilárd jellegű. "A nyelv szilárdságát - tanítja I.V. Sztálin - nyelvtani rendszerének és alapszókincsének szilárdsága magyarázza". 1 De a nyelv, szilárd jellege ellenére egyuttal szakadatlamul fejlődik és tökéleteseedik is. Így egy fontos elméleti probléma merül fel: miben áll a nyelv szilárd és változó elemeinek egymáshoz való viszonya, ezek dialektikus kölcsönhatása. Megkísérlem feltárni e kölcsönhatás néhány sajátosságát a szókészlet terén.

A szókészlet egyfelől a nyelv igen szilárd elemeihez, a nyelv alapszókincséhez tartozik, másfelől viszont, mint a nyelv sokréttű szótári szókészlete, a nyelv legváltozékonyabb összetevőjének látszik. A nyelvésznek tehát, midőn a nyelv szókészletét tanulmányozza, lehetősége nyílik arra, hogy hatalmas ténybeli anyagon mutassa meg a sztálini dialektikus tételek igazi jelentőségét, így egyfelől a nyelv szilárdságára és össznépi jellegére vonatkozó tétel jelentőségét - a nyelvet igen sok nemzedék erőfeszítése hozza létre és a nyelv érthető mindezen nemzedékek számára, - másfelől ama tételét, hogy "a nyelv, különösen szótári szókészlete, majdnem szakadatlan változás állapotában van" /8-9; 11/.

A sztálini dialektikus nyelvfelfogás mélysége és ereje abban rejlik, hogy a nyelv sokféle tulajdonságát és sajátosságát egységben látja. Marr akadémikussal ellentétben I.V. Sztálin a nyelv állandó és változó elemeinek egységét bizonyítja s rámutat arra, hogy a nyelv szakadatlan fejlődése nemcsak hogy nem

mond ellent a nyelv általános szilárdságának, hanem el sem képzelhető e szilárdság nélkül, mivel a nyelv az emberek egymás közötti érintkezésének általános eszköze. Ahogy I.V. Sztálin rámutatott, nem érthetjük meg a nyelv fejlődését, ha metafizikusan, "ugrások" útján történő egyoldalú mozgásként fogjuk fel, s nem pedig úgy, mint dialektikus újjáalakulást a régi alapon, a nyelv valamennyi korábbi hagyománya, a nyelv nyelvtani rendszere és alapszókinccse alapján.

Tanulmányunkban konkrét anyagon próbáljuk bemutatni a sztálini nyelvelmélet ezen általános tételeinek fontosságát.

Kezdjük a neologizmusok kérdésével. Mint ismeretes, a neologizmusok, vagyis az új szavak és új szólásmódok a kultúra, technika növekedésével és fejlődésével kapcsolatban, a társadalmi viszonyok, az emberi életfeltételek fejlődésével vagy változásával kapcsolatban jelennek meg a nyelvben. Igen fontos azonban, hogy a neologizmusok egyáltalán nem úgy "rontanak be" a nyelvbe, mint holmi idegen testek, mint olyasvalamik, amik idegenek a nyelv "szellemétől", korábbi lexikológiai és alaktani összetételétől. Ellenkezőleg, a neologizmusok, miközben a szókészletbe új elemeket visznek és ki egészítik, gyarapítják a régi szókészletet, egyúttal mintegy összekapcsolják az újat a megelőző nyelvi hagyománnyal, a szilárd alapszókinccsel. És ez teljes mértékben érthető. Ha a neologizmusok alapjaiban "rendítenék meg" a nyelvet, ha gyökeresen megújítanák az egész szótári szókészletet, akkor a különböző nemzedékek tagjai nem érthetnék meg egymást, akkor a nyelv nem lenne az érintkezés egyetemes eszköze. Mint I.V. Sztálin rámutatott, valójában ez nem így van: a nyelv új elemei messzemenően a régi elemekből fejlődnek ki, a régi elemek felhasználásával, azokkal együtt egyidejűleg léteznek és kölcsönösen hatnak egymásra.

Hogyan igazolja ezt a neologizmusok története és elmélete a különböző nyelvekben? Hangtestüket tekintve egészen új, kitalált szavak általában egyik nyelvben sincsenek. Így, amikor az orosz aviatika fejlődése életre hívta a letcsik /repülő, pilóta/ szót, az az akkori történelmi időszakban új fogalom csak az adott alakjában volt új, mint oly szó és fogalom, amely azelőtt nem létezett, de alaktani elemeit /a let tövet és a csik képzőt/ az orosz nyelv azelőtt is ismerte. A letcsik szó egyfelől azért jöhetett létre, mert a let fő előfordul a letat' /repülni/, podletat' /alárepül/, letajuscsij /repülő/, prilet /a madarak huzása, érkezése/ és hasonló szavakban, a -csik képző pedig sok főnévben, mint amilyen pl. a raznoscsik /kifutó/, perebezsicsik /katonaszökevény/, dokladcsik /előadó/. Tehát a neologizmusban mindig van valami új és valami régi is. Emellett nem szabad azt hinnünk, hogy az, ami új benne, csak a fogalom, az pedig, ami régi, csak a fogalom anyagi burka. Noha a letcsik szó alaktani elemei /let-csik/, azelőtt is sűrűn előfordultak az orosz nyelvben, ez a bizonyos kapcsolatuk azonban újnak számított. Ezért új maga e fogalom is; s új az a mód is, ahogy a szó alkotó elemeit, a szó anyagi burkát e szó képzésekor felhasználtuk. Régiek viszont - a nyelvnek, hogy úgy mondjuk, azok az erőforrásai, amelyekből ez az új szó fakadt /a számtalan let tövű szó és az ugyancsak számtalan -csik képzővel ellátott szó/.

Kitalált, önkényes neologizmusok általában sem az orosz, sem más indoeurópai nyelvben nincsenek. Kitalált szó ezekben a nyelvekben szorosan véve csak egy-kettő akad és ezért ezek az általános tételek nem is változtathatók. Gaz /gáz/, kodak /fényképezőgép/,

felibr /felibre/: ezekkel a szavakkal csaknem kimerítettük mind-
azokat a mesterségesen kigondolt szavakat, amelyek az összes in-
doeurópai nyelvekben találhatóak. Ha tekintetbe vesszük, hogy az
önkényesség ennél a három szónál is kétségbe vonható /a gas szó,
egyebek közt, kapcsolatban van a flamand geest = lehelet, azaz
a régi elképzelések szerint a 'nem mérhető szubsztancia' - szó-
val/, akkor kiderül, hogy kigondolt szavak valójában alig van-
nak, sőt egyáltalán nincsenek is.

Az efféle szavak mesterséges alkotására irányuló kísérletek a
nem indoeurópai nyelvekben, például a finnugor nyelvekben, ne-
vezetesen az észtenben sem járhatnak mással, csak teljes kudarccal.
Ily módon a neologizmusok egész története alapján, már amennyire
ez az egyes nyelvek nyelvemlékeiből nyomon követhető, teljes
mértékben helytálló a következő tétel: a nyelv neologizmusaiban
egyfelől a szilárd és állandó, másfelől a változó, mozgékony,
változó elemek egysége nyilvánul meg. Ez az egység általában jel-
lemző a nyelvre, fontos sajátysága a nyelvnek.

A nyelvi elemek szilárdságát természetesen nem szabad úgy felfog-
nunk, mint tökéletes mozdulatlanyságot, hanem csak mint valami
szilárdabbat a nyelv változó elemeihez képest, vagyis mint tör-
ténelmileg szilárd elemet. I.V.Sztálin hangsúlyozza, hogy az
alapszókincs sokkal lassabban változik, mint a szótári szókész-
let, a nyelv nyelvtani rendszere pedig még lassabban, mint az
alapszókincs és megjegyzi, hogy a nyelv szilárd alapjai - az
alapszókincs és a nyelvtani rendszer - lassan, de folyton fej-
lődnek, tökéletesednek, bővülnek.

A nyelv szótári szókészletének mozgását és fejlődését korántsem
a "szógyártás" határozza meg, hanem az, hogy bizonyos szavakra,
műszavakra, fogalmakra valóban szükség van. "A szótári szókész-
let, - tanítja I.V.Sztálin, - a nyelv állapotának képét tükrözi:
minél gazdagabb és sokoldalubb a szótári szókészlet, annál gaz-
dagabb és fejlettebb a nyelv" /19, 22/. Az új szavakat nem a
"semmiből", nem önkényes hangkomplexumokból, hanem a nyelv reális
gyök- és tőszavaiból, alapszókincséből szokás megalkotni.

A nyelvben tehát állandóan kölcsönhatásban van egymással a vál-
tozó /ha nem is minden elemében változó/ szótári szókészlet és
a szilárd /persze nem abszolút változatlan/ alapszókincs. A szó-
származtatás, a szóképzés és szóösszetétel útján alkotott új sza-
vak általában a nyelv szótári szókészletéhez tartoznak, ámbar
bizonyos esetekben idővel szervesen beilleszkedhetnek az alap-
szókincsbe. Az alapszókincs a maga részéről, mint I.V. Sztálin
hangsúlyozza, "a nyelv számára új szavak képzéséhez ad alapot"
/19, 22/.

Noha a nyelv alapszókincsé és szótári szókészlete között igen
lényeges a különbség és ennek mélyreható okai vannak, hangsúlyoz-
nunk kell, hogy az alapszókincs és a szótári szókészlet között
huzódó határok történetileg változók. Változók mindenekelőtt
abban az értelemben, hogy a nyelv szótári szókészlete szüntel-
lenül változik és bővül s ezáltal hatással van az alapszókincs-
re, gazdagítja azt, új elemeket visz belé. Arról szólva, hogy
miből áll az alapszókincs, I.V. Sztálin ezt írja: "A nyelv szó-
tári szókészletében a legfőbb az alapszókincs, ahova mint annak
a magva, minden gyökszó is tartozik" /19, 22/. Ebben a tételben
kiemeljük az "is" kötőszót /"minden gyökszó is"/ valamint a
"magva" főnevet. Az "is" azt jelzi, hogy az alapszókincsbe nem

csak gyökszavak tartozhatnak/beletartoznak az összes gyökszavak és bizonyos belőlük képzett származékok/. Ezt a gondolatot fejezi ki a "magva" főnév is. A gyökszavak csupán a magvát alkotják az alapszókincsnek, de nem alkotják az egész szókincsét. Ime, ezért egyáltalán nem véletlen, hogy I.V. Sztálin, amikor az orosz nyelv alapszókincsét jellemzi, a tőszavak mellett a proizvodit' /termelni/ igekötős igét is megemlíti. Az alapszókincsben tehát olyan képzett származékok is szerepelhetnek, amelyek eredetileg a nyelv szótári szókészletében jöttek létre és csak aztán kerültek, mint létfontosságú fogalmak, az alapszókincsbe.

A nyelv alapszókincs és szótári szókészlete között a történelmi kölcsönhatásnak ily dialektikája áll fenn. Ebben az értelemben hangsúlyoztuk fentebb, hogy a nyelv alapszókincsé és szótári szókészlete között a határok történetileg mozgékonyak és változók. Maga az az elv, amely szerint a szavakat alapszókincsre és szótári szókészletre osztjuk fel, az állandó és változó szókészleti elemek problémájának megértése szempontjából módszertani tekintetben rendkívül jelentős; a nyelv életének különféle történelmi szakaszaiban azonban az alapszókincs szavai és a szótári szókészlet szavai között a határok fokozatosan megváltoznak, s ez nemcsak azt bizonyítja, hogy a szókészlet változó elemei függenek az állandó, az egész nép számára közös tövektől, hanem a nyelv társadalmi jellegét is bizonyítja, azt, hogy "a szótári szókészlet a nyelv állapotának képét tükrözi".

Ily módon a kutatónak, aki a neologizmusok kérdését tanulmányozza a különféle nyelvekben, vizsgálatait azoknak a sztálini utalásoknak a fényénél kell folytatnia, amelyek általában a nyelv s a nyelvben is főképp a szókészlet állandó és változó elemeire vonatkoznak. A szókészlet állandó és változó elemei között érvényesülő általános kölcsönhatás felismerése lehetővé teszi, hogy oly részlet-problémában is eligazodjunk, mint jelen esetben a neologizmusok problémája.

A nyelv állandó és változó elemeinek egysége a neologizmusok minden típusában megnyilvánul, tehát az egész nyelv közkincsévé váló neologizmusokban éppugy, mint a csak az egyes írók stílusában előforduló neologizmusokban. Az udarnik /élmunkás/, sztahanovec /sztahanovista/, radiolokacija /rádiórögzítés/ féle neologizmusok éppugy a szókészlet állandó és változó elemeinek egységén alapulnak, mint Majakovszkij költeményeiben a beszprogul'nij /nemsétáló - serény - mozgás/ és a sztotuszjacseszabel'naja konnica /százezerkardu lovasság/ típusu neologizmusok.

A szó állandó és változó elemeinek egysége alkotja az olyan lexikológiai jelenségek alapját is, mint a jelentésszűkülés és jelentésbővülés. Így, amikor nem csak emberről mondjuk, hogy idet /megy/, hanem az esőről /dozsd' idet = megy az eső, a.m.: esik/, a vonatról /poezd idet = megy a vonat/, az időről is, godü idet = mennek az évek/, akkor itt az itti /menni/ igének egyidejűleg állandó és változó jelentésével van dolgunk. Állandósága abban nyilvánul meg, hogy az itti /menni/ ige az összes felsorolt esetekben megtartja alapjelentését /mozogni, helyet változtatni/ és csupán egyik-másik sajátos esetben vesz fel a szöveg által sugalmazott pótlólagos jelentésárnyalatokat. De ezeket az árnyalatokat nem tekinthetnénk a szó alapjelentéséhez csatlakozó pótlólagos jelentésárnyalatoknak, ha maga ez az alapjelentés nem lenne állandó. T.énát éppen a szó alapjelentésének állandósága révén válik lehetővé, hogy a pótlóla-

gos jelentésárnyalatokat az illető szó, nem pedig valamely más szó jelentésárnyalataként fogjuk fel. És ez a többjelentésű szavak rendszerében mindig így van.

A jelentésbővülés különféle esetei, valamint a poliszemantizmus jelenségei tehát a szókészlet állandó és változó elemeinek eme sajátos és mélyreható egysége nélkül általában lehetetlenek lennének. Minden többjelentésű szónak rendszerint van egy alapjelentése, amely köré a kiegészítő mellékjelentések mintegy odatömörülnek. Ezek a kiegészítő s néha igen nagyszámú, rendkívül változó és mozgékony mellékjelentések elképzelhetetlenek lennének a szó állandó alapjelentése nélkül, amelyről leválnak ugyan, de amelyhez létük mégis hozzá van kapcsolva.

Igy pl. amikor az iszkra /szikra/ szót nemcsak szó szerinti értelmében /"égő vagy izzó tárgy legparányibb része"/ használjuk, hanem képes értelmében is: almaznū iszkrū = gyémántsikrák /"apró, fényes, csillogó fényű részecskék"/, sőt iszkrū talanta /a tehetség szikrái/ = "a tehetség csirái", iszkrū revoljucii /a forradalom szikrái/ = "a forradalom kezdete" értelemben is, akkor az iszkra szó átvitt értelmű jelentései, noha nem egyszer igen változatosak és bonyolultak, mégis egytől-egyig a szó alapjelentéséhez tapadnak, mint a legszilárdabb és legállandóbb jelentéshez /"égő vagy izzó tárgy legparányibb része", amely tüzet okozhat; átvitt értelemben: valaminek a csiráit nagyobb valamivé, a tűz csiráit tüzzé, a tehetség csiráit tehetséggé, a forradalom csiráit forradalomná, stb. változtatni/. Így tehát az iszkra szó különféle mozgékony és változó átvitt jelentései a szó szilárd és az összes mellékjelentéseit mintegy összetartó alapjelentése alapján fejlődnek ki.

Természetes azonban, hogy a szó alapjelentése is történelmi kategória. Így, az orosz nyelv alapszókincsének lesz /erdő/ szava valamikor, egy igen távoli korban "lakott helyeket", "lakható helyeket" jelölhetett, amint ezt a többi indoeurópai nyelv is bizonyítja /lásd pl. régi latin lases/. Idővel a lesz összekapcsolódott a "la" töből eredő közös indoeurópai laso szóval /rejtve lenni, rejtőzni/. Ekkor a lesz elsődleges jelentése: "valamely rejtett, eltakart menedékhely, eldugott, elhagyatott hely, sűrű erdő és végül általában erdő". 2 Az idők folyamán tehát a szó alapjelentése is megváltozhat.

És ez egészen érthető is; mivel a nyelv alapszókincese, amely igen szilárd s a nyelvtani rendszerrel együtt a nyelv alapját alkotja, ha lassan is, de állandóan fejlődik, bővül, tökéleteseedik. Még inkább vonatkozik ez a nyelv szótári szókészletére; ebben a rendszerben a szavak alapjelentése még sokkal gyorsabban változik, mint az alapszókincs szavainak központi, eredeti jelentése. Így pl. a revoljucija /forradalom/ szó eredeti jelentése most már egyáltalában nem asztronómiai, ahogy az európai nyelvekben ezt a műszót még a XVII. sz.-ban is használták, hanem politikai. E szó eredeti alapjelentése a XVII. századhoz képest más lett, megváltozott.

Igy módon, noha a szó eredeti vagy alapjelentése szintén történelmi kategória, mégis bizvást állíthatjuk, hogy a szó központi vagy alapjelentése sokkal állandóbb és szilárdabb valami, mint pótlólagos, átvitt értelmű, technikai, szakmai és ehhez hasonló jelentései. Ez különösen az alapszókincs szavainak eredeti jelentésére, ezekre az általában igen szilárd és állandó jelenté-

sekre vonatkozik. Amikor tehát valamely szó különféle jelentéseit vizsgáljuk, külön kell választanunk alap- vagy központi jelentését, mint a legszilárdabbat, mert utána már könnyebben magyarázhatók és értelmezhetők az illető szó különféle sajátos vagy a szövegösszefüggésből levezethető jelentései. Ez különösen szemléletes módon mutatható be a poliszemantizmus szinkronikus vizsgálatakor; a poliszemantizmus rendszerében a szó nem-központi, pótlólagos és aránylag könnyen változó jelentései általában az alap- és központi jelentés köré csoportosulnak, mely a nyelvnek egész adott korszakában állandó. Ugyanez figyelhető meg a nyelv történetében is, ami azt bizonyítja, hogy a szavak alapjelentése nem-alapjelentéseikhez viszonyítva sokkal állandóbb.

Tehát a poliszemantizmus, a jelentésbővülés és jelentésszűkülés, valamint a szó központi és periférikus jelentéseinek problémáját a szó állandó és változó részei és elemei között fennálló mély kölcsönhatás problémájával, ezzel az általános problémával összekapcsolva kell vizsgálni. Ha a nyelv történetéből mégis az derül ki, hogy a szavaknak nem csupán a kiegészítő jelentései, hanem alapjelentései is változnak, akkor ez, mint fentebb hangsúlyoztuk, azal magyarázható, hogy a nyelv szilárd elemei szintén történelmi kategóriák, hogy a nyelv alapja, vagyis nyelvtani rendszere és alapszókinccse, ha lassan is, de állandóan fejlődik, gazdagodik, tökéletesedik. Így különbséget fedezhetünk fel a nyelv szótári szókészletébe tartozó szavak alapjelentéseinek változásai és az alapszókinccshez tartozó szavak alapjelentéseinek változásai között. Ez utóbbiak, mint mondtuk, sokkal szilárdabbnak és állandóbbnak bizonyulnak.

Felmerülhet azonban az a kérdés, hogy mi történik a szóval akkor, amikor - valamely okból - megszűnik az alapjelentése. Vagy mondjuk úgy, hogy mi történik akkor, amikor a poliszemantizmus szétesése következtében homonimák keletkeznek?

Abban az esetben, amikor a poliszemantizmus széthullása következtében homonimák keletkeznek, valamennyi homonim szó külön alapjelentést vesz fel, amely körül azután kifejlődhetnek az új mellékjelentések, új pótlólagos jelentésárnyalatok. Így pl. a mai orosz nyelvben az otsztojat' /megtart, megvéd/ ige "megvédeni a támadástól, megtartani, megőrizni a saját hatalmában" jelentéssel /pl. vojszka otsztojali gorod = a katonaság megvédte a várost/ már homonima a "valahol jelen lenni s ott végig állva maradni" jelentésű otsztojat' igéhez viszonyítva /pl. otsztojat' na nogah vesz' szpektakl' = az egész előadást lábon állta végig/. 3

A "képes" jelentés /megvédeni a támadástól, megtartani, megőrizni a saját hatalmában/ itt annyira elszakadt a szószerinti jelentéstől /"lábon állni bizonyos ideig"/, hogy külön alapjelentést fejlesztett ki, amely köré ugyanúgy csoportosulhatnak a különféle mellékjelentések, mint ahogy különféle mellékjelentések kezdenek kifejlődni a "lábon áll" jelentésű ige körül is. Így a "képes" értelmű alapjelentés mellett /a "megvédeni a támadástól, megtartani, megőrizni a saját hatalmában" alapjelentésen kívül/ ilyesféle mellékjelentések lehetségesek: "fenntartja a jogát valamire" /otsztojat' szvoe imu-szesztvo = megvédi a vagyonát/, "elismerést szerez, megcáfolva az ellenvetéseket" /otsztojat' szvoju tocsku zrenija = megvédi az álláspontját/, "megvédi valakinek az érdekeit" /otsztojat' szvoego kandi-data = megvédi a kandidátusát/. A szószerinti értelmű alapjelentés /"végig lábon áll"/ mellett pedig ott találunk oly mellékjelentéseket is, mint pl. "elfáradni a hosszú lábonállásban" /pl. otsztojat' nogi = elállja a lábát/. 4

Ily módon, ha a szó átvitt értelme ~~essen~~ elkülönül a szó szerinti jelentésétől és homonimákat alkot, akkor a kialakuló homonimák mindegyike külön állandó alapjelentést fejleszt ki, s a mozgékonyabb és változékonyabb pótlólagos mellékjelentések e köré csoportosulnak. A nyelvtörténészek feladata, hogy a lehetőséghez képest kikutassák azokat a - néha igen bonyolult - okokat, amelyek olykor a jelentés-láncolat szétszakadására, homonimák kialakulására vezetnek. De a homonimák, ha már egyszer létrejöttek, külön szilárd alapjelentést fejlesztenek, s e körül a pótlólagos változó mellékjelentések is kifejlődnek. Így tehát a jelentés-láncolat megszakadása az összetett többértelmű rendszer-egészen belül nemcsak hogy nem cáfolja meg az állandó és változó szóképzleti elemek folytonos kölcsönhatásának elvét, hanem a maga módján még igazolja is ezt az elvet.

Az az elv, hogy az állandó és változó elemek között a szóképzletben és általában a nyelvben kölcsönhatás áll fenn, abszolút érvényű, noha ennek a kölcsönhatásnak a jellege, valamint az állandóbbat a változóbbtól elválasztó határok is, történetileg változnak.

+ + +

A szóképzlet állandó és változó elemeinek problémáját egészen más oldalról is megközelíthetjük. Ismeretes, hogy a szóképzlet számos törvényszerűsége közös a legkülönbözőbb nyelvekben. Így, a poliszemantizmus, a szavak jelentésszűkülése és jelentésbővülése, a név-átvitel a funkciók hasonlósága következtében, az ellentétes jelentésű szavak viszonya, a különféle jelentés-"átvitel" a költői nyelvben /metaforák, metonimikák, synekdochék stb./ a különféle nyelvekben történelmi fejlődésük különféle szakaszai folyamán mind megtalálhatók. A régi nyelvtudomány mindezeket a jelenségeket csak mint logikai kategóriákat vizsgálta. De nyilvánvaló, hogy az efféle vizsgálat hiányos. A régi nyelvészet helyesen mutatott rá a kategóriák szilárd formális-logikai jellegére, de helytelenül értelmezte őket, amikor azt vallotta, hogy ezek a kategóriák a nyelvvel mint történelmi és társadalmi kategóriával nincsenek közvetlen kapcsolatban. Ellenkező, de még metafizikusabb álláspontot képviselt a formális-logikai kategóriák kérdésében Marr akadémikus: ő teljes mértékben tagadta a kategóriák állandó jellegét és az u.n. osztálygondolkodással hozta őket kapcsolatba. Ha megváltozik a gondolkodás, akkor - Marr véleménye szerint - ezek a kategóriák is egészen megváltoznak.

Igy például Marr akadémikus azt tartotta, hogy az egy szó rendszerén belüli ellentétes jelentések egysége csak az archaikus gondolkodásra jellemző. Marr úgy vélte, hogy az ember valamikor nem tudta tagolni az őt körülvevő világ jelenségeit, gondolkodása diffúz, nem elég analitikus volt. Ezért az ember az ellentétes fogalmakat "szemantikai nyalábok" formájában egy szóban egyesítette; ég - víz, fent - lent, jó - rossz. E tekintetben Marr munkáinak, melyekben a "szemantikai nyalábokkal" foglalkozik, már a címük is jellemző: "Az ég + víz -féle szemantikai csoportok maradványai a sumir nyelvben", vagy "Jafetita csökevények a klasszikus nyelvekben és a 'hit' az 'ég' szemantikai körében"; itt már a könyvcímekben is hangsúlyozza, hogy mindennemű antonima csökevény-jelleg. 5 Marr szerint

ennek az az oka, hogy az ősember állítólag mindent összekevert, gondolkodása állítólag csak diffúz volt, míg a mai ember már mindent szétagolt és mindent megismert. Ez sem véletlen hibája Marr akadémikusnak, hanem a stadiális nyelvfejlődésről, mint "robbanásokkal" meghatározott fejlődésről szóló téves tanításának következménye. Marr, mint ismeretes, meg volt győződve róla, hogy a gondolkodásnak valamikor volt egy külön totemisztikus stádiuma, amely az emberi érzékelés és a reális valóság egyezésének teljes hiányán alapult.

A tények határozottan cáfolják ezt a "konceptiót". Senki előtt sem kétséges, hogy már az ősember is tagolni tudta a környező világ jelenségeit. Mindössze arról van szó, hogy az ősember másképpen tagolta a jelenségeket, mint a modern ember. Hisz egészen világos, hogy az ősembernek okvetlenül meg kellett különböztetnie pl. az állatokat, madarakat, növényeket, stb., meg kellett különböztetnie ezek különféle típusait. Tehát a probléma egyáltalán nem az, hogy az archaikus gondolkodásnak csupán diffúz érzékelést tulajdonítsunk, hanem az, hogy ebben az u.n. "diffúz érzékelésben" is felfedezzük a megismerés racionális magvát, az ember ama képességének magvát, hogy egyelőre ugyan még csak kezdetleges módon - de már megkülönböztette a jelenségeket. Ellenkező esetben, vagyis ha nem ismerjük el, hogy az ember fejlődésének már kezdeti szakaszaiban a maga módján eléggé megkülönböztette az őt körülvevő tárgyakat, érthetetlen lenne, hogy később hogyan tanulta meg differenciálni a jelenségeket. Hiszen a mai ember is, miközben felismeri és analitikusan tagolja a jelenségeket, egyidejűleg egyesíteni is tudja őket. Az egész probléma lényege csupán abban rejlik, hogy az emberi gondolkodás különféle fejlődési fokain mind a tagolás mind az egyesítés folyamata különbözőképpen folyik le: a mindennapi használati tárgyak kezdetleges felosztásától a bonyolult jelenségek lényegébe való mély behatolásig.

Ha Marr nézetei, amelyek szerint az antonimák kizárólag az archaikus gondolkodás jelenségei, megállnák helyüket, akkor érthetetlen lenne, hogy miért vannak a mai magas fejlettségű nyelvekben is antonimák. Márpedig sok modern nyelvben bőven akad belőlük. És ez teljesen érthető is, mivel a szavakban, de a nyelvben általában is meglévő ellentétek egysége és harca a nyelv minden fejlődési szakaszát jellemzi és a materialista dialektikának általános törvénye.

Amikor pl. a művész "mély és magas gondolatáról" vagy "mély és magas" alapeszméjéről beszélünk /az orosz u.i. a glubokij és vüszokij = "mély" és "magas" szóval fejezi ki azt, amit a magyar a "mélyenszántó, elmélyült" és "fennkölt, emelkedett" szavakkal jelöl. - ford./, akkor ezek az ellentétes jelentések az adott szövegösszefüggésben /mély - magas/ egyuttal mint rokonértelmű fogalmak szerepelnek /v.ö. a latinban altus =,mély' és ,magas'/. Itt tehát az ellentétes jelentések egy egységes egészzé egyesültek. Ez az egységes egész azonban nemcsak hogy nem azt bizonyítja, hogy gondolkodásunk tehetetlen, s hogy nem képes megkülönböztetni a fogalmakat, hanem éppen ellenkezőleg, az elvonásnak azt a magas fokát jellemzi, amelyre gondolkodásunk akkor jut, amikor az oly ellentétes fogalmakat, mint magas és mély, egy szerves egészzé egyesíti. Analízis és szintézis, megkülönböztetés és egyesítés, ellentét és egység egyesül itt.

Íme, ezért jellemzik a nyelvet történelmi fejlődése minden szakaszán az antonimák épügy, mint a poliszemantizmusok, szinonimák és sok más lexikológiai jelenség is. Lehetséges persze, hogy egy bizonyos

történelmi kor antonimái és poliszemantizmusai egyáltalán nem antonimák és poliszemantizmusok a másik történelmi korban, de az kétségtelen, hogy antonimák és poliszemantizmusok a nyelv életének minden történelmi korszakában vannak. Gercennek igaz volt, amikor a társadalmi egyenlőtlenség ellen tiltakozva rámutatott arra, hogy "a dvorjane /nemesek/ és a dvorovüe /udvaroncok/ között éppen olyan kicsi a különység, mint a nekünk között". 6 A dvorjanec és dvorovüj etimológiai kapcsolatát /mindkettő a dvor = 'udvar' szóból származik/ az egyik történelmi korban jobban lehetett érezni, mint a másikban. De a dvorovüe és dvorjane szavak etimológiai kapcsolatának szét kellett szakadnia, mivel antonimáknak kezdték őket fel-fogni. És ez is egészen érthető, mert, ahogy I.V. Sztálin tanítja, "a nyelv egyszerre és közvetlenül tükrözi a termelésben beállott változásokat, nem várja meg az alapon bekövetkező változásokat... a nyelv, különösen szótári szókészlete, majdnem szakadatlan változás állapotában van" /8, 11/.

Igy tehát, noha az antonimák konkrét példái, akárcsak a poliszemantizmus konkrét példái is, - hiszen az antonimák különben is rendszerint a poliszemantizmus sajátos válfajai, - különböznek egymástól a nyelv különböző fejlődési szakaszain és a különféle nyelvekben, az azonban szemellátható és kétségszövonhatatlan tény, hogy antonimák vannak, és poliszemantizmusok is vannak minden nyelvben fejlődésük minden szakaszán.

Mint láttuk, a kérdés egyáltalán nem úgy foglалható össze, hogy a poliszemantizmus az archaikus nyelvek kereteire korlátozható. Az új nyelvek tényei ennek határozottan ellentmondanak. Ha bármelyik modern nyelv szótárába belelapozunk, a szó szoros értelmében lépten-nyomon találkozunk a poliszemantizmus különféle jelenségeivel. A golova /fej/ "ember vagy állat testének felső része", de számlálási egység is /deszjat' golov szkota = tíz darab marha; a magyarban pl. tíz fej káposzta, saláta. - ford/. A golova továbbá "szellemi képességeket, észet, öntudatot" is jelent /on - malüj sz golovoj = kisfejú; v.ö. m. "rövid eszü". - ford./; de egyúttal az élet, egészség sajátos jelképe is /poplatit'szja golovoj = fejével fizet; ne zsalet' golovü = nem kiméli a fejét; t.i. magát/. Golova = vezető, ur /on szam szebe golova = a maga ura, v.ö. m. "ő volt a fejük"/ és egyúttal így hívjuk azt is, ami valaminek az elülső része vagy élcsapata /golova kavalerijszkogo otrjada = a lovascsapat eleje/.

Ugy látszik, nyugodtan állíthatjuk, hogy a gondolkodás ismert formális-logikai törvényszerűségei /jelentésszövuülés és szöukü-lés, a jelentésátvitel különféle esetei, stb./ alkotják az alapját mindazon általános törvényszerűségeknél is, amelyek szerint az egyes nyelvek szókészlete fejlődik. A logikus, tehát helyes, következetes gondolkodás formái természetesen nem osztályjellegűek. Az ógörög gondolkodhatott éppoly helyesen és következetesen, mint a modern proletár. 7 Ezért a logikus gondolkodás alaptörvényeihez /az identitás, az ellentét törvényéhez, a harmadik kizárásának törvényéhez, az elégséges ok törvényéhez/ hasonlóan az egyes logikai műveletek, köztük a jelentésszöuküülés és szövuülés típusai és módjai is, kétségkivül az egész emberi gondolkodás számára közösek. És mivel a nyelv "gyakorlati, reális tudat" is, azért a jelentésszöuküülés és szövuülés folyamatai mindenkor megfigyelhetők a nyelvben is és mint a nyelv szemantikájának általános törvényszerűségei lépnek fel.

Az elmondottak egyáltalán nem jelentik azt, hogy az ember logikai gondolkodása nem változik. A logikai gondolkodás, akárcsak a nyelv, az egész nép közös alkotása, de ez is, akárcsak a nyelv, állandóan fejlődik. Ezenkívül az emberek a maguk gondolkodása iránt, épügy, mint a nyelv iránt is, egyáltalán nem közömbösek. Ezért a gondolkodás törvényeinek értelmezése, akárcsak a nyelv egyes vonatkozásainak értelmezése is, lehet osztályjellegű. Tartalmát tekintve a gondolkodás is, akárcsak a nyelv, állandóan gazdagodik. Ez a gazdagodás azonban nem vezethet arra, hogy a helyes, logikus gondolkodás műveleteit megtagadjuk, hanem csak arra, hogy feltárjuk: csak ez a logikus gondolkodás egyedül nem elégséges a valóság bonyolult jelenségeinek megismeréséhez. A valóság bonyolult jelenségeit csak is a dialektikus gondolkodás világánál érthetjük meg, amely magában foglalja a formális logikai gondolkodást is, de nem merül ki benne.

Nincs semmi csodálkoznivaló azon, hogy a jelentésszűkülés és bővülés jelenségei, a poliszemantizmus különféle típusai a különféle nyelvekben történelmi fejlődésük különböző szakaszai folyamán mindig megtalálhatók. A nyelvi eszközöknek ez az állandósága mintegy a helyes gondolkodás logikai eszközeinek ismert állandóságán alapul. Az, ami a nyelvben állandó - a jelen esetben az állandó a nemállandóban, vagyis az állandóság a jelentésváltozások módjaiban - megfelel annak az állandóságnak, ami a jelentések logikai általánosításának és logikai osztályozásának módjai tekintetében mutatkozik. Ime, a poliszemantizmus, a jelentésszűkülés és bővülés ezért nem csak a nyelvfejlődés egy szakaszának, pl. egy régi vagy új időszaknak a sajátja, hanem általános sajátja a nyelvnek, akárcsak a párhuzamos jelenségek a logikában; pl. a fogalomkör szűkítése, a fogalomkör bővítése az emberi logikanak nem csupán egy bizonyos fejlődési időszak folyamán sajátja, hanem általában az emberi logika, minden ember sajátja.

A különféle nyelvek között a szemantika terén megfigyelt ismeretes érintkezési pontok azonban épp ezért nem azzal magyarázhatók, hogy a nyelvek, mint Marr tanította, a stadiális fokoknak megfelelően állítólag mind egyformán fejlődnek, hanem azzal, hogy a nyelv minden esetben az érintkezés, a gondolatok kifejezésének eszköze. Ezért nem véletlen, hogy a jelentés-fejlődés bizonyos típusai sok nyelvben állandónak és közösnek bizonyulnak. Amíg a szókészlet egyik szilárd része, pl. az alapszókincs, rendszerint csak a rokonnyelvekben áll közel egymáshoz /pl. az alapszókincs érintkezési pontjai a szláv nyelvek, a román nyelvek, a germán nyelvek között stb./, addig a szókészlet egyéb szilárd részei /pl. a jelentésváltozások ismeretes típusai/ a legkülönbözőbb és egymástól igen távol álló nyelvcsoporthoz is összeköthetők.

Helytelen lenne azonban azt hinni, hogy a nyelvész feladata csupán annyiból áll, hogy rámutasson a jelentésszűkülés és bővülés módjainak szilárdságára a nyelvben. Ez fontos, de nyilván nem elég. Mint a nyelvben mindig, úgy ebben az esetben is, a szilárd csak bázisa, csak alapja a nem-szilárdnak. A szilárdról leválva fejlődik ki a nyelvben az új. Az új viszont kihat a nyelv szilárd, régi elemeire.

A marxizmus klasszikusai mindenkor hangsúlyozták, hogy a logikai elem mélyen összefügg a történelmivel. "A dialektikus logika - írta Engels - a régi, pusztán formális logikával ellentétben nem elégszik meg már azzal, hogy a gondolkodás mozgásának formáit, azaz a különböző ítéletek és következtetések formáit felsorolja és összefüggés nélkül egymás mellé állítja. Hanem az egyik ilyen formát a másiktól vezeti le, egymás alá és nem egymás mellé rendeli őket, a

magasabb formákat az alacsonyabbakból fejleszti ki." 8 Éppígy mondhatjuk, hogy a nyelvben is a jelentésszükülés és bővülés különféle típusai, a poliszemantizmus különféle jelenségei történetileg változók, ezért a nyelvésznek az a feladata, hogy itt is, Engels szavaival élve, ne egymás mellé, hanem egymás alá rendelve őket és "a magasabb formákat az alacsonyabbakból" tudja levezetni.

Noha a poliszemantizmus jelenségei fejlődésük különféle szakaszaiban minden nyelvben általánosak, a poliszemantizmus jellege és típusa azonban a nyelv általános változásával kapcsolatosan megváltozik. Így, ha az aranta nevű kis törzs archaikus ausztráliai nyelvében a kanta szó kigyót, kuszónövényt és női fejdísz is jelent /azt, ami a fej köré fonódik/, és jelenti a "körülvesz" igét is, akkor ez a poliszemantizmus egészen más elvek szerint általánosítja a jelentéseket, mint az az általánosítás, amelyet pl. a mai orosz nyelv poliszemantizmusában láthatunk. Az orosz vüszokij /magas/ melléknevet emellett, hogy tisztán térre vonatkozó jelentése van, használják ilyen értelemben is, mint: "igen erős" /elektricseszki tok vüszokogo naprjajzenija = magasfeszültségű villanyáram/; "kiváló minőségű, kiváló tulajdonságokkal rendelkező" /vüszokie szorta tovara = finom minőségű áru/; "befolyása révén a többiek közül kiemelkedő" /vüszokoe zvanie = magas rang/; "emelkedett, egészen mély tartalom" /vüszokie műszi = magasröptű gondolatok/; "vékony, csengő" /vüszokaja nota = magas hangjegy/; "választékos, irodalmi" /vüszokij sztil' = választékos stílus/ és hasonló. A szó alapjelentése /"alulról felfelé nagyobb kiterjedésű"/ körül keringő igen változatos jelentés-árnyalatok széles skálája már lényegesen különbözik attól a viszonylag még igen egyszerű értelmi magtól, ami az ausztráliai törzs nyelvében a kanta szó különféle jelentéseit határozza meg. Amíg ez utóbbi esetben valamennyi jelentés valami "kerek"-nek a képzetére korlátozódik, addig az orosz vüszokij szóban a legváltozatosabb és a legfinomabban árnyalt jelentések tág körét figyelhetjük meg.

Igy tehát a poliszemantizmust mint a nyelvvel kapcsolatos logikai fogalmat a nyelv történeti természete határozza meg, az, hogy a nyelv, amikor történetileg fejlődik, ezzel együtt a nyelv logikai kategóriáit is fejleszti, előbbre viszi, s így többek között, a poliszemantizmust is. Itt úgy látszik, hogy a szilárdabb, jelen esetben a logikai elem függ a kevésbé szilárdtól, történetitől. Holott az esetek többségében - így pl. a neologizmusok, az alap- és pótlólagos jelentések előbb elemzett példáiban - a nyelv mozgékonyabb és változóbb elemei mintha a szilárdabb és állandóbb elemekre támaszkodnának. De mindkét esetben állíthatjuk, hogy a szókészlet állandó és változó elemei szervesen összefüggnek egymással, meghatározzák egymást, elképzelhetetlenek egymás nélkül. Nem kevésbé fontos az is, hogy a logikai és történeti elemek szintén egységet alkotnak a nyelvben.

Ily módon, a nyelv szilárd és változó elemei a poliszemantizmus jelenségeiben kétféleképpen nyilvánulnak meg. A szilárdság abban nyilvánul meg, hogy a szó alapjelentése állandóbbnak, tömörebbnek, kötöttebbnek bizonyul a többi jelentésénél. Ezt a szilárdságot észlelhetjük abban is, hogy a poliszemantizmus jelenségei többé-kevésbé általánosak minden nyelvben, történeti fejlődésük minden szakaszán.

A poliszemantizmus változékonysága azokban a kölcsönhatásokban nyilvánkozik meg, amelyek a szó mellékjelentéseiből indulnak ki és amelyek nemcsak a szó alapjelentését befolyásolják, hanem a többjelentésű szavak rendszerében időnként a jelentések átcsoportosulására is vezetnek. De ez a jelentés-átcsoportosulás a nyelv történetében rendszerint csak hosszú idők folyamán megy végbe, és sok tekintetben attól függ, hogy maga a többjelentésű szó az alapszókincshez, vagy a szótári szókészlethez tartozik-e. A jelentésátcsoportosulás az előbbi esetben sokkal lassabban megy végbe, mint az utóbbiban.

A poliszemantizmus változékonysága abban is kifejeződik, hogy a többjelentésű szó rendszerében az általánosítások jellege történetileg változó: a szemléletesebb és konkrétabb tagolódástól halad a bonyolultabb és tágabb általánosítások és átmenetek felé.

A nyelv alapszókincsére és szótári szókészletére vonatkozó sztálini tanítás feltárja a nyelv mély dialektikáját. Megmutatja, hogy a nyelv egyfelől az egész nép számára közös eszköze az érintkezésnek, igen szilárd és sok nemzedék erőfeszítései által jön létre, másfelől pedig kapcsolatban van az emberi tevékenység minden területével, szakadatlanul változik, mindenekelőtt szótári szókészletében. Ime, a nyelv, amely az érintkezés általános eszköze, ezért egyuttal "a társadalom harcának és fejlődésének fegyvere" is.

Mint I.V. Sztálin rámutatott, "a nyelv fejlődése nem a létező nyelv megsemmisítése és egy új felépítése útján történt, hanem a létező nyelv alapelemeinek kifejlesztése és tökéletesítése útján". Ez a nyelv hagyományos és új elemei közti mély kapcsolatnak, a régi elemek tökéletesedésének és az új elemek kialakulásának a dialektikája. A nyelv szilárd és változó elemeinek problémáját a szókészlet terén természetesen mindenekelőtt úgy kell megoldani, hogy elhatároljuk egymástól az alapszókincszet, a szilárd és viszonylag állandó elemeket, továbbá a nyelv szótári szókészletét, amely általában mozgékony és folyton változik, annak ellenére, hogy benne is vannak bizonyos értelemben vett szilárd elemek.

A nyelv alapszókincese és szótári szókészlete közötti különbségnek a problémája szerintünk mindenekelőtt e különbség elvében rejlik: abban, hogy a nyelvben, a szókészletben vannak szilárd, a nyelvet összetartó alapelemek és vannak változékonny, mozgékony s változó, a nyelv alapját nem alkotó, de annak növekedését és fejlődését előmozdító elemek.⁹

De ha, ami az elvet, a módszert illeti, ez így van, akkor ezt az elvet, amely a nyelv állandó és változó elemeinek mély kölcsönhatásában érvényesül, úgy hisszük, a szókészlet minden jelenségére, sőt a nyelv minden jelenségére is ki kell terjeszteni. Itt meg is kíséreltük bemutatni ezt a kölcsönhatást a neologizmusoknak és a többjelentésű szavak különféle eseteinek és típusainak anyagán. Úgy véljük, hogy az állandóbb és változóbb elemek kölcsönös viszonyának kérdése nyelvtani szempontból is igen fontos, mivel a nyelvtan is, miközben történelmi mozgása során egyre jobbra válik és tökéletesedik, a szilárd alapra támaszkodik, de ugyanakkor felhalmozza magában "az új minőség elemeit is".

J e g y z e t e k :

1. J.Sztalin, Marksizm i voproszű jazűkoznanija /A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései/. Oroszul: Pravda kiad., 1950. 22.1. Magyarul: Sztálin, Marxizmus és nyelvtudomány. A nyelvtudomány néhány kérdéséhez. Szikra 1950. 24.1. A továbbiak során a szövegben előforduló idézeteket ezekből a kiadásokból vesszük. Az idézet után zárójelben az első szám az orosz, a második a magyar kiadás lapszámát jelzi.
2. V.ö. A. Preobrazsenszkij, Étimologicseszki szlovar' ruszszkogo jazüka /Az orosz nyelv etimológiai szótára/, 1913. I. 489.1. /oroszul/.
3. V.V.Vinogradov, O grammaticseszkoj omonimii v szovremennom ruszszkom jazüke /A mai orosz nyelv nyelvtani homonimáiról/. Ruszszkij jazük v skole, 1940/1. 1.1. /oroszul/.
4. V.ö. Tolkovüj szlovar' ruszszkogo jazüka, pod red. D.N. Usakova /Az orosz nyelv értelmező szótára. Szerkesztette D.N. Usakov/. 2 kötet, 991.1. /oroszul/.
5. V.ö. N.Ja. Marr, Izbrannüe rabotü /Válogatott művei/, 2. kötet, 149. és 153.1. /oroszul/.
6. A.I. Gercen, Büloe i dumü /Gondolatok a multról/, 1946. 18.1. /oroszul/.
7. V.ö. K.Sz. Bakradze, K voproszu o szootnosenii logiki i dialektiki /A logika és dialektika kölcsönös viszonyának kérdéséhez/. Voproszű filozsofii, 1950/2. 202 és a köv.1. /oroszul/.
8. F. Engels, Dialektika prirodü /A természet dialektikája/, 1949, 177.1. /oroszul/. Magyarul: Szikra 1950. 89.1.
9. Ez a cikk, amely a szókészlet állandó és változó elemeinek kérdésével foglalkozik, az alapszókinccset csak szilárdsága szempontjából vizsgálja. De, természetesen, az alapszókinccs, amely a létfontosságú fogalmakat jelölő szavakat foglalja magában, jelentéstanilag is különbözik a szótári szókészlettől. Szerk.